

A nemzeti büszkeség építőkövei

Nemzeti identitás és történelemkép a magyar társadalomban¹

László Tamás² – Makay Mónika³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.4>

Beérkezés: 2020. 09. 21.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 04. 28.

Elfogadás: 2021. 05. 06.

Összefoglaló: A nemzeti identitás az elmúlt évtizedek jelentős témája, amely a társadalomtudományos és a közéleti diskurzusok résztvevőit egyaránt foglalkoztatja. Tanulmányunkban képet kívánunk kapni arról, hogy a magyar társadalom tagjainak gondolatvilágában milyen potenciális „büszkeségelemek” jelennek meg. Az elemzés újdonságát jelent a tekintetben, hogy országosan reprezentatív adatokra támaszkodik, ugyanakkor a nyílt kérdézési technika és a feldolgozás induktív logikája révén lehetőséget biztosít a témával kapcsolatos vélemények feltérképezésére. A klaszterelemzés során létrehozott négy jellegzetes büszkeségcsoport más, szociodemográfiai és értékrendi változókkal való összevetése nyomán olyan kérdésekre is választ kívánunk adni, mint hogy alapvető szociológiai ismérvek mentén mennyire egységes vagy heterogén a társadalmi szolidaritás egyik pilléréül szolgáló nemzeti büszkeségforrásokról való közvélekedés, illetőleg milyen esetleges törésvonalak fedezhetők fel.

Kulcsszavak: nemzeti büszkeség, történelemkép, identitás, kollektív emlékezet, klaszterelemzés

A büszkeség és a csoportidentitás dilemmáiról

1. Az elemzés keretei, kérdésfelvetése

Bármely emberi közösséghez való tartozás szempontjából kiemelt jelentőségű, hogy a közös ismérvek alapján egyazon körbe tartozó (vagy oda sorolható) tagok számára milyen értelmet kap maga a csoporttagság ténye, valamint a konkrét csoport elvi mibenléte. Ezek a problémák olyan, köznapi és tudományos vitákra is alapot adó kérdésekben ölthetnek testet, mint például hogy „mi a (magyar) nemzet”, vagy hogy „mit jelent a (magyar) nemzethez tartozni (magyarnak lenni)”. Az ilyen és ehhez hasonló témák megosztják a kutatókat, hiszen az identitáskérdések körüli harcok jelentős részben egy – tényszerű szempontoktól távoli – szimbolikus térben zajla-

1 A tanulmány a Századvég Alapítvány által a Nemzeti Emlékezet Bizottsága megbízásából végzett, *A kommunista diktatúra emlékezte a magyar társadalomban* című kutatás eredményeit felhasználva készült, a két intézmény engedélyével.

2 Századvég Politikai Iskola Alapítvány, email: laszlo.tamas@szazadveg.hu

3 Századvég Politikai Iskola Alapítvány, email: makay.monika@szazadveg.hu

nak, ez pedig különösképpen így van azokban az esetekben, amikor az egyéni énkép helyett csoport-hovatartozások és húsba vágó társadalmi viszonyok múlnak egy-egy meghatározás és értékelés elfogadásán, illetve elutasításán.

Elemzésünk során arra a kérdésre keressük a választ, hogy napjainkban milyen építőkövekből alkotható meg egy pozitív társadalmi (magyar nemzeti) azonosság-tudat. Kutatásunk központi kérdését úgy is megfogalmazhatjuk, hogy „*mi az, ami miatt jó/érdemes magyarnak lenni*” – mindezt pedig „két szűrőn át” kívánjuk vizsgálni, vagyis másodlagos megfigyelői pozíciót felvéve vagyunk kíváncsiak arra, hogy a fenti kérdésre milyen válaszokat találnak megkérdezettjeink. A Századvég Alapítvány a Nemzeti Emlékezet Bizottsága megbízásából 2017-ben és 2018-ban többlépcsős, komplex módszertani eszköztárra épülő társadalomtudományi kutatást végzett *A kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban* címmel. A vizsgálat-sorozat kérdőíves részében szerepelt a következő nyitott kérdés: „Ön szerint magyarként mire lehet büszke az ember?” Elemzésünk empirikus talapzatát az ezen kérdésre adott válaszok alkotják, ám az eredmények megfelelő értelmezéséhez elengedhetetlen a büszkeség, a nemzet és az identitás tudományos (és kultúrtörténeti) diskurzusának kontextusában elhelyezni eszmefuttatásunkat – ennek vázlatos áttekintésére, bemutatására vállalkozunk adataink elemzését megelőzően.

2. A büszkeség mint az egyéni és a csoportidentitás közötti híd

Vizsgálatunk gyújtópontjában tehát a *nemzeti büszkeség* áll. A büszkeség fogalma értelmezhető az egyén és a csoport szintjén is, de mindkét esetben ambivalens kulturális gyökérzetre bukkanunk. Ami az egyéni dimenziót illeti, a fogalom kevélységként vagy gögkéként a hét főbűn egyikeként szerepel a keresztény hagyományban. A *Biblia* többek között így fogalmaz: „*Ha jön a kevélység, jön a szégyen is, a szerénységgel pedig bölcsesség jár együtt*” (Péld 11,2). Ugyanakkor az egészséges önbizalom is megjelenik, egyénre vonatkoztatva: „*Hiszen ha jól cselekszel, emelt fővel járhatsz*” (1Móz 4,7). Tágabb kulturális közegünk másik alapja, a görög műveltség ettől részben eltérő hangsúlyokkal dolgozik – Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájában* (1997) a büszkeség „nemes becsvágyként” a fel-fuvalkodottság túlzása és a kishitűség jelentette hiány között fellelhető erény. Érdemes kiemelni, hogy nemcsak a nyelvek különféle szavai és fogalmai nem feleltethetők meg problémamentesen egymásnak, de a kulturális hagyományokként konszenzuálisan külön kezelt tradíciók esetében is inkább a társadalmi gyakorlatokban folyton változó hangsúlyeltolódások azok, amik között ellentmondásosságot érezkelhetünk.

A modern pszichológiának az önbizalomhiány jelenségére irányuló figyelme, valamint az emberek élénk érdeklődése önmaguk és az önmagukról kialakított kép iránt egymást erősítő folyamatokként is értelmezhetők, amelyek – ismét csak hangsúlyait tekintve – eltolták, árnyalták a büszkeség fogalmához társított konnotációkat a pozitív pólus felé. Viszonylagos közmegegyezést tapasztalhatunk a tekintetben, hogy a személyiségfejlődés során kialakuló egészséges énképhez szükséges az identitáshoz stabilan kapcsolódó büszkeségérzés. Tracy és Robins (2007:

189) egyenesen az ember és az állat közötti legfontosabb megkülönböztető jegynek tekintik a komplex szelf-élményt. Az alapérzelmektől megkülönböztetik az úgynevezett éntudatos érzelmek kategóriáját, amelybe tartozónak vélik a szégyen, a bűntudat és a zavar mellett a büszkeséget is (Tracy és Robins 2007: 188). Tangney és Tracy (2012) szerint továbbá külön érdemes beszélni *autentikus* és *hübrisztikus* büszkeségről – előbbi ideáltipikusan a jól teljesítő és magabiztos, utóbbi pedig az öntelt és arrogáns személyhez társítható.

A büszkeség témája azonban nem csupán az individuuum szintjén vet fel kérdéseket, de csoportvontakozásait tekintve is jelentős. Ebben a vetületben elengedhetetlen, hogy az *identitás* nagy karriert befutó és virágkorát élő fogalmának kontextusában tárgyaljuk, illetve legalább vázlatosan tisztázzuk, hogy az egyén kollektív elemekre támaszkodó büszkeségérzése milyen szerepet játszik a közösséghez tartozás vonatkozásában, hogyan képez hidat a személy és a nemzet képzetei között, továbbá miként illeszkedik mindez a nemzetépítés történelmi léptékű folyamatába.

Az egyén és a csoport közötti viszony meghatározó vonásainak, a közösségi lét feltételeinek Csányi Vilmos (2002) négy pontját határozza meg: közös hiedelmek, közös akciók, közös konstrukciók és érzelmi kötődés. E négy rendszerszervező képesség közül témánk szempontjából talán a *közös hiedelmek* megléte/hiánya a leginkább releváns, melyről a humánetológus a következőket mondja: „*az ember az identitását kifejező kultúrát kritika nélkül elfogadja, kívánja, hiszi a csoport kulturális eszméit, mítoszait, vallását, ideológiáját*” (Csányi 2002: 768) – vagyis olyan gondolati elemekből építi fel saját önazonosságának külső kapcsolódási pontjait, amelyek egy adott, már létező közösség kultúrájának, „elővilágának”⁴ részét képezik. A szociálpszichológus Csepeli György és a szociológus Örkény Antal (1998) is rámutatnak arra a nehézségre, ami a csoport-hovatartozás alapján a kultúrából kiragadott elemeket felhasználó személyes büszkeségérzet formálódásának megértése közben adódik. Véleményük szerint a nemzeti identitást érzelmi szempontból mindenekelőtt a nemzeti büszkeség képes megalapozni, mely „*ezáltal hidat képez a személy saját személyes jóérezéséhez, mintegy megtoldja, kiegészíti a személyes identitás érzelmi alapjait*” (Csepeli–Örkény 1998: 6). A nemzeti büszkeség szempontjából szerintük a fontos kérdés az: mivel igazolják az egyének érzéseik jogosságát. Az ilyen érveléseknek a kutatók két nagyobb csoportját határozzák meg: a *teljesítményfókuszúakat* (amelyek empirikusan igazolhatók), valamint a *kommunikációfókuszúakat* (amelyek társadalmi összehasonlításon alapulnak). A két társadalomkutatónál némiképp megengedőbb álláspontot képvisel Hunyady György (2005), aki kutatásai alapján a nemzeti perspektíva használatának és az önértékelésnek a fontosságára, pozitív hozadékaira is felhívja a figyelmet. Párhuzamot vonva az egészséges, tetterős és életképes egyének pozitív önértékelésével, úgy véli, hogy „*a nemzeti közösség önképe és várakozása is (természetesen nem végletes, abszurd módon felfokozott formában) akkor és úgy szolgálja a túlélést, ha pozitív*” (Hunyady 2005: 142).

4 Schütz (1984) terminusával élve az elővilág felhalmozódott tapasztalatai a mindenkori életvilágban a hagyományokon keresztül válnak elérhetővé.

A nemzeti „teljesítménnyel” való elégedettség és a szubjektív jólét kapcsolatát vizsgálták pszichológusok a Gallup 128 országban végzett reprezentatív felméréssorozatára alapozva. Morrison, Tay és Diener (2011) az adatokat elemezve arra jutottak, hogy a nemzeti büszkeség jó előrejelzője az egyéni szintű elégedettségnek. Mindez fokozottan igaz az alacsonyabb jövedelmű és kényelmi szintű háztartások, az alacsonyabb szintű mobilitással rendelkezők, valamint azok körében, akik szegényebb vagy nem nyugati országokban élnek. A nyugati országokban ezzel szemben jellemzőbb, hogy a nemzeti büszkeség helyett a munkával, az egészséggel és az életszínvonallal való elégedettség függ össze nagyobb mértékben a szubjektív jóléttel. A kutatók eredményeik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az elégedettség szintjét főként az egyénhez közeli tényezők határozzák meg abban az esetben, ha jobbak a körülmények, vagy nagyobb fokú az individualizmus, a vélt vagy valós társadalmi sikerek súlya azonban nagyobb akkor, ha az életkörülmények kedvezőtlenebbek, vagy a kollektívizmus a jellemző.

A „saját csoport” vélt vagy valós értékei miatti – vagy akár pusztán a csoporthoz való kötődést kísérő – büszkeségérzés a társadalmi diskurzusok turbulens témája, amely megosztja az embereket. A feszültséggel terhes nemzeti identitás példáit láthatjuk abban, hogy a büszkeség mellett megjelenik a nemzeti hovatartozás és a bűn történeti kapcsolatának elismerése révén a szégyen fogalmának mind gyakoribb előfordulása és – kutatási eredmények tanúsága szerint – beismerése, felvállalása (melyben a németek és az oroszok „szerepvállalása” mondható jelentősnek) (Csepeli–Örkény 1998: 6). Az identitások elismertetése és elvitatása körüli harcok a tudományos világot sem hagyták érintetlenül (Taylor 1989). Hunyady György (2005: 141–143) szerint a posztmodern szellemi áramlatba illeszkedő nemzetkritika négy tételben foglalható össze: a) a nemzeti összetartozás csupán konstrukció, nincsenek valós alapjai;⁵ b) a nemzethez tartozás szubjektív döntés kérdése; c) a nemzettudat művi termék, társadalmi mechanizmusok és intézmények eredője; d) a társadalmi változások tendenciája egy nemzetek feletti vagy nemzet nélküli kapcsolatoknak kedvező jövő felé mutat.⁶

5 E nézet egyik nagy hatású képviselője Benedict Anderson (1989), aki a nemzeteket „elképzelt” politikai közösségekként definiálja, vagyis az összetartozás érzésének (pusztán) szubjektív, tudati jellegét hangsúlyozza. Más kutatók ezzel szemben éppen a nemzet mint entitás valós alapjait hangsúlyozzák – akár a konstruktivista álláspont kiegészítéseként. Ilyen köztes álláspontot képvisel többek között Craig Calhoun, aki a következőket állítja: „A kategorikus identitások, azáltal, hogy eszközként kínálkoznak a már előzetesen is létező homogenitás és különbségek megragadására, valamint ezen identitások különböző változatainak kialakítására, a mindennapi életet is formálják. Éppúgy teljességgel lehetetlen, hogy a nacionalizmust teljesen leváltszunk az etnicitásról, mint az, hogy a nacionalizmust egyszerűen az etnicitás folytatásaként magyarázzuk.” (Calhoun 2009: 172–173). Inkább utóbbival cseng egybe Smith (2004) felvetése, aki szerint fontos volna a premodern közösségeknél is vizsgálni, hogyha meg akarjuk érteni, miért vonzó a modernitásban a nemzet és a nacionalizmus – véleménye szerint ugyanis kimutatható egyfajta folytonosság a korábbi szerveződések és a modern nemzetek között, de utóbbi legalábbis nem teljesen új, tisztán „kitalált” jelenség (tehát a szolidaritásnak nem csak kommunikatív alapjai vannak).

6 Hasonlóan, pontokba szedve fogalmazza meg kritikáit Brubaker (1996), aki a szaktudományos diskurzus „ártalmas állításait” gyűjti össze. Ezek egyikét a nemzeti önrendelkezés délibábjának nevezi (szerinte a nemzeti konfliktusok feloldhatók a fenti elvre alapozva), ami egyfajta pozitív olvasata a nacionalizmusnak – vele szemben határozható meg a „lőporos hordó” elterjedt metaforája (amely kifejezetten Kelet-Közép-Európa viszonyait írja le, szembeállítva azokat a nyugati, sok szempontból „egyensúlyibb” helyzetűnek tekintett nacionalizmusokkal). Egy másik „ártalmas állítás” Brubaker szerint, hogy a nemzeti érzés – például kommunista diktatúrák általi – elfojtása annak erőteljes felszínre törését vonja/vonta maga után (vagyis a nacionalizmusnak ősi gyökerei vannak, úgymond az „öszönháztartás” része). Ennek az állításnak az ellentétpárja szerinte az, amikor a nacionalizmusokat az elitek manipulációjaként értelmezik (túlhangsúlyozzák az érdekalapú politikát az identitáspolitikához képest, mesterségesnek látva a szóban forgó folyamatokat). A csoport a priori önálló entitásként való kezelése további olyan „előítélet”, ami különösen a közép-kelet-európai régió gondolkodóinak körében népszerű (szemben például az Egyesült Államokkal). Végül Brubaker hatodik pontja a „manicheus nézőpont”, mely a „jó” és „rossz” nacionalizmus címkével operál (rossznak bélyegezve például az „etnikai fajtát”, melyet csakugyan a közép-kelet-európai térségnek szokás tulajdonítani).

A nemzet önálló entitásként való meghatározásának nehézségei ugyanakkor nem újkeletűek, már a szociológia klasszikusa, Max Weber is így írt róla: „A »nemzetet« – ha ez a fogalom egyáltalában egyértelműen meghatározható – biztosan nem lehet a neki tulajdonított és a tapasztalatok szerint közös jegyek alapján definiálni. A fogalom – abban az értelemben, ahogy mindenkor használják – először is kétségtelenül azt jelenti, hogy az emberek bizonyos csoportjairól feltételezik, hogy sajátos szolidaritást éreznek másokkal szemben, vagyis a nemzet az értékek körébe tartozik” (Weber 2009: 42).⁷ Miroslav Hroch (2004) differenciált módon közelít a nemzet kérdéséhez, rámutatva, hogy az nem „örök kategória”, hanem a történeti változások komplex folyamatának terméke, sokféle tényező különféle kombinációi révén létrejövő társadalmi csoport. Kialakulásában szerepet játszatnak objektív (gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi) kapcsolatok, de a kollektív tudatban integrálódó szubjektív reflexiók egyaránt.⁸ Hroch hangsúlyozza továbbá a közös múlt emlékezetének, valamint a nyelvi és kulturális kötődések sokaságára építő társadalmi kommunikációnak a szerepét. A szakirodalomban mind a nemzetek kialakulásának folyamatát, mind pedig a nemzeti identitás hangsúlyait tekintve visszatérően használt eszköz a *kultúrnemzet* és a *politikai nemzet* kettősének különbözőségeire való rámutatás. Ezen eltéréseket Alain Dieckhoff (2004) szerint a társadalomtudósok rendszerint úgy értelmezik, hogy előbbi főként a közösen megtapasztalt kulturális örökség (nyelv, vallás stb.), utóbbi pedig a közös politikai berendezkedés múltja és jelene jelentette pilléreken nyugszik.⁹

A nemzet és a nacionalizmus témáinak kiterjedt irodalma van, e kettő pedig egymással szinte szétszálazhatatlanul összekapcsolódott. Az ezekben a kérdésekben kialakult tudományos vitákat meggyőzően foglalja össze Anthony D. Smith (2004: 21), aki a történészek szerepét is hangsúlyozza a kérdésben. „A nacionalizmus története legalább annyira a megfogalmazóinak, mint magának az ideológiának és a mozgalomnak a története. A nacionalizmus, éppen azért, mert annyira sokarcú és változékony, csak különböző konkrét formákban mutatkozik meg, vagy inkább azokban a formákban, amelyekbe támogatói és kritikusai öntik számunkra” (Smith 2004: 21). Smith szerint a történészek megközelítését igen gyakran a nemzettel és a nacionalizmussal kapcsolatos szkepszis, ellenségesség jellemzi – ezt abból a szempontból problematikusnak látja, hogy az ideológiával való foglalkozás során mintha elsikkadna a nemzet kialakulása folyamatának elemzése, ennek jelentősége.¹⁰ A viszonylag újabb keletű

7 Kiemelés az eredetiben.

8 Már Ernest Renan (1995) klasszikus megközelítésében is megjelenik nem csupán az emlékezet és a – „faji”, nyelvi, érdekalapú, vallási vagy földrajzi – kapcsolódási pontok potenciális jelentősége, de a felejtés (sőt, a történelmi tévedés) némiképp szükségzerű szerepe is. „Egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és hogy mindenki sok mindent elfelejtsen.” (Renan 1995: 175). E nézet szerint a közös emlékek öröksége mellett kulcsfontosságú tényező, hogy van-e szándék, akarat a közös folytatásra, tehát a közös múlt elismerése mellett a jövőtervekben megmutatkozó szolidaritásra is.

9 Roger Scruton (2005) a – leginkább politikai nemzetként felfogott – nemzetállamok szükségessége mellett érvel, mintegy szembeállítva azokat a globális és regionális, nemzetek feletti szerveződési formákkal.

10 Hasonló kritikákat fogalmaz meg Peter Stachel (2007) az identitás fogalmának használatával, a kortárs társadalom- és kultúratudományok képviselői általi „elhasználásával” kapcsolatban. A főbb problémák között említi a klisészerű konstruktívizmust („divat” lett az identitások ingatagságáról, konstruáltságáról írni), a fogalom jelentése és használata közötti ellentétet (az állandóság megragadása összeegyeztethetetlen a képlékenység végletes hangsúlyozásával) és mindenekelőtt a fogalom felhívásának negatív következményeit (elemzési célra mind kevésbé alkalmazható).

– Smith szerint elemzési célra alkalmasabb, kevésbé normatív – megközelítések és tipológiák közül az egyik legnagyobb hatásúnak Seton-Watson (1977) különbségtételét látja, melyben a magyar az úgynevezett „rég, folyamatos nemzetek” közé tartozik (az angolokkal, franciákkal, lengyelekkel, oroszokkal és másokkal egyetemben), szemben az „új nemzetekkel” (szerbek, románok, arabok, afrikaiak stb.).¹¹ Renan (1995) – eredetileg 1882-ben megjelent írásában – azt is hangsúlyozza, hogy a kelet-közép-európai régióban – jellemzően a nyugat-európai nemzetépítési folyamatokkal ellentétben – nem annyira a nyelvi és vallási homogenitás előmozdítása, de gyakran éppen az itt élő népek szembeállítása, egymással szembeni „kijátszása” volt jellemző.¹² Brubaker és Cooper (2000) a fogalmak differenciált használatának egész rendszerét javasolja annak érdekében, hogy a nemzet, a nacionalizmus és az identitás vizsgálata, elemzése során a társadalmi valóság kellően árnyalt bemutatása lehetővé váljon. Abból indulnak ki, hogy a társadalomtudományok képviselői a konstruktivizmus jegyében túl sokféle jelenséget próbálnak az identitás fogalmával leírni – az identitást magától értetődőnek tekintik, mégis sérülékenységet és változékonyságot hangsúlyozzák.¹³ A szerzők szerint célszerű az identifikáció és a kategorizáció fogalmait differenciáltan használni – ezen keresztül kifejezve, hogy *ki* az, aki a csoportba sorolás aktusát végrehajtja. Fontos volna továbbá az önértelmezés és a társadalmi helymeghatározás diszkurzív, relációkra építő fogalmait is alkalmazni. Emellett pedig az azonosság, kötődés és összetartozás-érzés eltérő jelentésű fogalmait használni annak leírásakor, hogy milyen jellegű és erősségű kötelékek mutathatók ki egyén és csoport között.

Mint látható, a büszkeség fogalmának használata és az általa kifejezett, nehezen körvonalazható jelenségek megítélése körüli elvi és morális dilemmák, ambivalenciák a nemzet szintjén valamiképp megismétlődnek, immár új, politikai eszméktől, de legalábbis értékorientációktól sem mentes, sokszor kimondott vagy kimondatlan normatív elemeket tartalmazó közéleti és tudományos diskurzusok, egymással szemben álló elképzelések és értelmezések formájában.

3. Nemzetképek – a karakter, az identitás és a büszkeség kutatása

A tudományos kíváncsiságnak régóta tárgya, hogy az egyes nemzeti csoportok sajátosságai miben érhetőek tetten. Hunyady György (2005) rámutat, hogy a vizsgálódásoknak

11 Bizonyos fokig már ez az adottság is magyarázatát adhatja, hogy egy-egy nemzet tagjai büszkeségelemek tekintetében mennyiben inkább a távolabbi múltban, illetőleg a jelenben és a közelmúltban tájékozódnak.

12 „Szent István koronája alatt a magyarok vagy a szlávok napjainkban is épp annyira különböznek egymástól, mint nyolcszáz évvel ezelőtt” (Renan 1995: 175).

13 A közösségek identitásával kapcsolatos legújabb fejlemények, a modernitás, a globalizáció és a posztmodern összefüggésrendszerében mindinkább széteső, lassanként elvesző emlékezetközösségek helyébe lépő új, pótlékszerű „kapaszkodók” megnevezésére használja Pierre Nora (2010) az emlékezhely fogalmát. A különféle márkák, tárgyak, nevek stb. azt az illúziót keltik a kor embere számára, hogy általuk helyreállítható a történelmi idő folytonossága. „A lieu de mémoire-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért hívja elő azokat, mert már nem ismeri őket” (Nora 1999: 6). Gyáni Gábor (2012) két traumatikus történelmi esemény, Trianon és a Holokauszt kapcsán vetette fel annak kérdését, hogy mennyiben tekinthető a magyar „emlékezet helyeinek” – a kérdésre adott válasz nem egyértelmű, mindenesetre az alapján, hogy a politikai diskurzus szempontjából megosztónak tekinthető témákról, „emlékezhelyekről” van szó, legalábbis kétségbe vonható, hogy ezek mennyiben képesek kifejezni, szimbolizálni a nemzeti közösség összetartozását.

különböző korszakai különíthetők el, melyeket más-más érdeklődési irány és módszerrel jellemez. A kontinensen már a 19. században is megpróbálkoztak egyes szerzők a nemzetek jellemzőinek többé-kevésbé módszeres leírásával, aminek hazánkban új lendületet adott – egyúttal pedig sajátosan „vádaskodó önvizsgálat” jelleget kölcsönzött – a trianoni békediktátum jelentette sokk. A *nemzetkarakterológiai* munkák helyét később az amerikai szociálpszichológiai kutatások vették át, és szabtak egyúttal új irányt a tudományos kérdésfeltevéseknek is. A tudósokat már nem egyszerűen a népekre, nemzetekre jellemző különbözőségek, sajátosságok kidomborítása foglalkoztatta, sokkal inkább arra voltak kíváncsiak, hogy milyen *sztereotípiák* tapadnak az egyes csoportokhoz, illetve hogy ezek a róluk kialakított képzetek és értékelések hogyan változnak és maradnak fenn. A nemzetekkel kapcsolatos elképzelések egyéni gondolatvilágokban történő lecsapódása vizsgálatának az ezredfordulót követően is meghatározó iránya az előítéletes gondolkodásmód és a nacionalizmus nézetrendszere közötti összefüggés feltérképezése, a nemzeti identitás és érzület problematikusnak tartott változatainak lokalizálását célzó indíttatás.¹⁴

Az empirikus kutatások legfeljebb elváltva foglalkoztak konkrétan és célzottan a *nemzeti büszkeség* kérdéskörével, azonban számos kutatás operál különböző, büszkeséget körüljárni kívánó kérdésblokkal. Többek között a *Magyar Ifjúságkutatás* keretein belül 2012-ben és 2016-ban is lekérdeztek egy olyan kérdéscsoportot, amely jellemzően a magyar identitás, valamint a nemzettudat mértékének felmérésére alkalmas, emellett a kérdésblokk több eleme is tartalmazta kifejezetten a büszkeség szót. Ezek jellemzően a magyarsággal és a Magyarországgal kapcsolatos büszkeség *mértékét* képesek felmérni, tehát a kérdések jellegéből és a kutatási célok eltérő mivoltából fakadóan a nemzeti büszkeség elemeinek vizsgálatára és differenciálására nem alkalmasak. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a büszkeség mértékének növekedése tapasztalható mind a négy érintett kérdés¹⁵ esetében a magyar fiatalok¹⁶ körében a két adatfelvétel alapján.

Az *Ifjúságkutatásokon* túl megemlítendő a *European Values Study* (EVS) adatfelvételei is, melyek során azt kérdezték a válaszadóktól, hogy mennyire büszkéek arra, hogy az adott ország állampolgárai. Egész Európát tekintve érdemes kiemelni, hogy a büszkeség mértékét vizsgálva Magyarország – a kutatás mind a négy hullámának eredményei alapján¹⁷ – a középmezőnyben helyezkedik el. A magyar eredményeket longitudinálisan vizsgálva látható, hogy a büszkeség mértéke az évek során viszonylag kis mértékben változott, egyedül a 2008/2009-es eredmények térnek el némi képp (negatív irányban), aminek számos különféle oka lehet, melyek között vélhetően szerepel a gazdasági válság is (1. ábra).

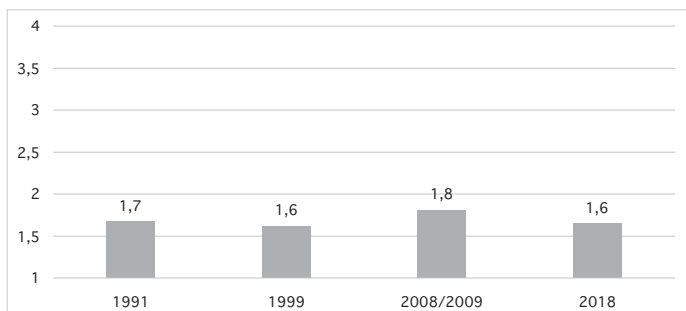
14 A magyarországi vizsgálatok közül kiemelhetjük például Csepeli és munkatársai (2004) vonatkozó, a fenti megközelítést használó tanulmányát.

15 A kijelentések a következők voltak: „Büszke vagyok arra, hogy magyar állampolgár vagyok.”; „Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek.”; „Büszke vagyok Magyarországra.”; „Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.”. Ezekről az állításokról kellett megmondaniuk a válaszadóknak egy Likert-skála segítségével, hogy milyen mértékben értenek egyet velük.

16 2012-ben teljes mintán, míg 2016-ban 2000 fős almintán kérdezték le a kérdéseket.

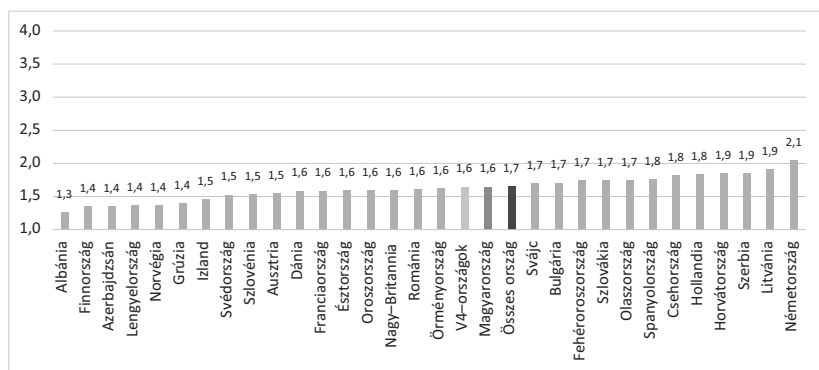
17 Az EVS hullámai adatfelvételeinek időpontja Magyarországon: 1991, 1999, 2008/2009, 2018.

1. ábra: „Mennyire büszke arra, hogy Magyarország állampolgára?” – az eredmények átlaga az egyes EVS-hullámokban¹⁸ (1 – nagyon büszke, 4 – egyáltalán nem büszke)

Az utolsó EVS-hullám eredményei alapján, az összes részt vevő országot vizsgálva Magyarország eredménye abszolút átlagosnak mondható, ezt remekül példázza, hogy a V4-országok átlaga, valamint az összes ország átlaga között helyezkedik el a 2. ábrán. A visegrádi országok kapcsán elmondható, hogy kiemelkedően büszkék a lengyelek, ám a magyarokhoz hasonlóan a szlovák válaszadók szintén átlagos büszkeségérzettel rendelkeznek, a csehországi kérdezettek pedig valamivel kevésbé büszkék a nemzetükre. Az országok teljes sorából az albánok a leginkább, míg a németek a legkevésbé büszkék a nemzetükre. Már korábbi kutatások is bizonyították, hogy az albánok kiemelkedően büszkék a történelmükre, a gyökereikre, a már leküzdött és a még előttük álló akadályokra egyaránt (Spahiu 2017), míg a németek esetében a szerényebb mértékű büszkeség okai többek között vélhetően a 20. századi Németország háborús részvételére és tetteire vezethetők vissza (Miller-Idriss–Rothenberg 2012).

2. ábra: „Mennyire büszke arra, hogy [ország] állampolgára?” – az eredmények átlaga a 2018-as adatfelvétel alapján (1 – nagyon büszke, 4 – egyáltalán nem büszke)

18 Az adatok forrása: az EVS összesített adatbázisa.

A nagymintás, reprezentatív felmérések közül kiemelendő a *Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program* (angol rövidítéssel ISSP), amely számos országban felvett kérdőívekben foglalkozott a nemzeti identitás témakörével (az 1995-ös, a 2003-as, valamint a 2013-as adatfelvételek keretében).¹⁹ Ebben a kutatássorozatban a válaszadók identitásának *mértékére* és *milyenségére* előre meghatározott lehetőségek közötti választásaik alapján nyílt lehetőség következtetni. Az általunk használt módszerhez leginkább hasonló megközelítéssel a nemzeti büszkeség formáinak feltérképezésére és mérésére vonatkozóan a 2014-es, állampolgársággal, nemzeti büszkeséggel foglalkozó kutatásban találkoztunk. A kérdőíves vizsgálat során tíz tényezőt soroltak fel, ezekről mondták meg a felmérésben részt vevők, hogy az adott dologra milyen mértékben büszkék. Az alábbi táblázatban látható, hogy a felsoroltak közül a *sportban*, illetve a *művészetben és irodalomban* elért eredményekre a legbüszkébbek a magyar válaszadók, ezzel szemben legkevésbé a demokrácia működése és a társadalombiztosítási rendszer tölti el őket büszkeséggel (1. táblázat).

1. táblázat: A nemzeti büszkeség az ISSP 2014-es felmérése²⁰ alapján – átlagértékek

„Mennyire büszke országában a következőkre?” (1 – nagyon büszke, 4 – egyáltalán nem büszke)	
Sportokban elért eredmények	1,7
Művészetben és irodalomban elért eredmények	1,7
Tudományos és technológiai területen elért eredmények	1,9
A történelem	1,9
Fegyveres erők	2,5
Méltányos bánásmód a különböző társadalmi csoportokkal	2,7
Gazdasági területen elért eredmények	2,7
Politikai befolyás a világon	2,7
A demokrácia működése	2,8
Társadalombiztosítási rendszer	2,8

Csepeli György és Örkény Antal (1998) még az első adatfelvételi hullám (1995) adatai alapján a nemzeti identitás öt, egymástól különböző típusát reprezentáló csoportot („xenofóbok”, „kulturális nacionalisták”, „mérsékelt nacionalisták”, „politikai nacionalisták”, „kozmpolitikák”) határoztak meg, klaszterelemzés segítségével. Úgy találták, hogy Magyarországon – a vizsgálatban szereplő másik huszonkét, zömében európai országgal összehasonlítva – a „mérsékelt” és a „kulturális nacionalisták” aránya mondható magasnak (mindkét csoportot viszonylag jelentős etnocentrizmus és idegenekkel szembeni intolerancia jellemzi a szerzők szerint). Kiemelhetjük to-

19 Kutatásunk fókuszában európai, illetve Magyarországot (is) érintő kutatások állnak, ám érdemes megemlíteni, hogy Meitinger (2018), aki Németországban, Nagy-Britanniában, Mexikóban, Spanyolországban és az Egyesült Államokban kutatott, arra az eredményre jutott, hogy kétféle nemzeti büszkeségről beszélhetünk. Az egyik a normatív, a másik pedig a megalapozott nemzeti büszkeség. Témánk szempontjából a legjelentősebb eredménye annak feltárása, hogy az egyes nemzeti büszkeséget mérő mutatók, melyeket az ISSP is használ (GNatPr), nem működnek minden országban egyformán jól.

20 Az adatok forrása: az ISSP 2014-es magyar adatbázisa.

vábbá azon megállapításukat, hogy az etnocentrikus érzések generálására – a németek kivételével – minden országban különösen alkalmasnak látszanak a nemzetközi sportesemények.²¹ „Különösen élen járnak ebben a poszt-socialista országok, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az államszocializmus alatt a nemzetközi sportszerelés a nemzeti azonosulás szinte egyetlen legitim megnyilvánulása volt.” (Csepeli-Örkény 1998: 5). Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az „etnocentrizmus” fogalma önmagában is értékterhelt, és a saját csoport iránti természetes elfogultságot mintha burkoltan megbélyegezné.²²

Fabrykant és Magun (2015) ugyancsak az ISSP – 2003-as – adatfelvételére alapozva végezték el elemzésüket, mely során a nemzeti büszkeség megalapozott és normatív dimenzióit vették górcső alá. Mint rámutattak, a vizsgálatban részt vevő országok közötti „rangsort” illetően jelentős különbségek fedezhetők fel attól függően, hogy egyetlen, általános kérdéssel vagy több, a felmérésben használt tíz, teljesítményre vonatkozó indikátort alapul véve mérjük a nemzeti büszkeség mértékét – míg például Svájcban utóbbi szempontból tekinthető viszonylag jelentősnek a büszkeség, és előbbiben jóval alacsonyabbnak, addig a Fülöp-szigeteken éppen fordított a helyzet. Magyarország a felmérésben részt vevő 36 ország, illetve régió közül egyetlen, általános kérdés alapján a huszonkettedik, a tíz, különféle szempont szerint viszont a tizenötödik helyet foglalja el. A kutatók faktorelemzés alapján kimutatták, hogy a tíz indikátor alapján elkülöníthető egyrészt egy úgynevezett elitista és egy tömeges nemzeti büszkeség. Az előbbihez sorolt objektívációkat jellemzően a mindenkori elit állítja elő (tudományos vívmányok, sporteredmények, történelem stb.), az utóbbiakhoz tartozók viszont rutinszerű társadalmi folyamatokat jeleznek, amelyek az „egyszerű” ember jólétét is befolyásolják (társadalombiztosítási rendszer, gazdasági eredmények stb.). Magyarországon e kettő közül egyértelműen az előbbi, „elitista” típusú büszkeség a meghatározóbb. Fabrykant és Magun eredményeik alapján azt a következtetést vonják le, hogy a nacionalizmus nem feltétlenül irracionális tényezőkből nyeri vonzerejét, és cáfolják azt az elképzelést, miszerint egy kis létszámú elit által a szélesebb néprétegek számára „legyártott”, felülről irányított ideológiai termék lenne. Mint írják, elemzésük azt támasztja alá, hogy napjaink nemzeti büszkesége nem húz határvonalat az irracionális tömegek és egy manipulatív elit közé – az országok népességében egyszerre van jelen a kritikai gondolkodást inkább feltételező megalapozott és az indoktrinációra építő, normatív jellegű nemzeti büszkeség. *„A kétféle büszkeség közötti különbözőség gyakorlati következménye abból fakad, hogy az emberek objektíven megalapozott nemzeti büszkeségre törekedve szívesen hozzájárulnak az ország kézzelfogható eredményeihez, miközben a normatív*

21 Ezzel kapcsolatban ugyanakkor megjegyezhető, hogy a német nemzeti identitás kifejezése körüli viták részben éppen arról szólnak, hogy a sportesemények alkalmat adhatnak-e egy, a történelmi előzmények mellett is „ártalmatlan” büszkeségérzetre.

22 Érdekes kérdés, hogy a sporteseményekkel kapcsolatban a szervesen fejlődött, tradicionális közösség (az „ethnosz”) iránti elfogultság növekedése miért tűnik vizsgálandó, társadalmi veszélyt inkább magában hordozó jelenségnek, mint egy ugyanolyan sportesemény alkalmával a mesterséges, vagy legalábbis a modernitás termékének tekinthető, ugyanúgy elfogultsággal járó csoportidentitások (szurkolói klubok, rajongótáborok) önkifejezése.

kijelölt büszkeség fenntartása sok esetben csupán a vágyvezérelt gondolkodás ösztönzésére szolgál” (Fabrykant–Magun 2015: 28).²³

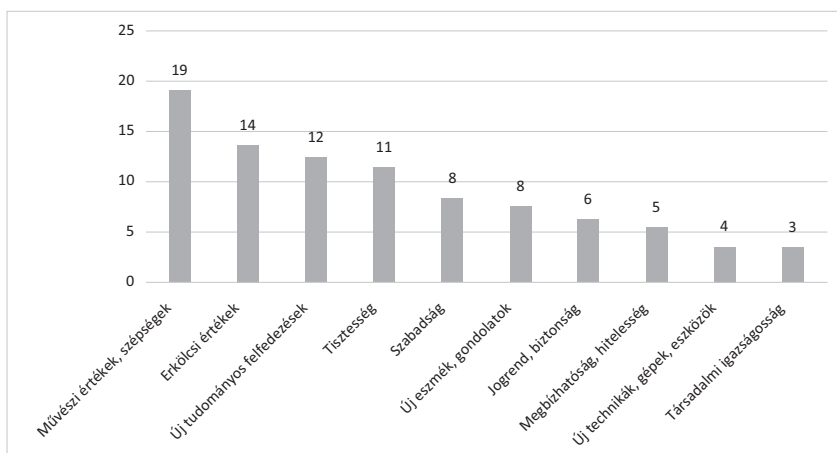
További kérdőíves adatfelvételeket vizsgálva megemlítendő Füstös László, Hankiss Elemér és Antalóczy Tímea 2008-as *Emberi magatartás és értékrend* című kvantitatív adatfelvétele,²⁴ mely során huszonnégyszáz²⁵ tényezőről kérdezték meg, hogy az adott szempont szerint hol van a világ közepe. Minden esetben kilenc ország közül kellett a válaszadóknak kiválasztaniuk azt, amelyik szerintük a *világ közepe* az éppen szóban forgó szempont szerint. A 3. ábrán látható tényezők mindegyike büszkeségre adhat okot. Látható, hogy a Magyarországot választók aránya minden esetben 20 százalék alatt maradt, ám ez – figyelembe véve, hogy kilenc ország közül lehetett választani, melyek között számos, általában fejlettebbnek tartott ország szerepelt – nem tekinthető a büszkeség hiányának. Egy-két tényezőt közelebről vizsgálva összességében elmondható, hogy az itt bemutatott szempontok esetében jellemzően nyugati országok viszik a prímet a magyarok szerint (minden esetben az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Németország vagy Ausztria kapta a legtöbb jelölést). A művészi értékek esetében a kérdezettek 56 százaléka választotta Franciaországot, míg az erkölcsi értékek esetén Ausztriáról, Németországról és Franciaországról is nagyobb arányban gondolják úgy a kérdezettek, hogy a leginkább rá illik. Érdekes továbbá, hogy a tudományos felfedezéseket a válaszadók fele leginkább az Egyesült Államokhoz köti, 17 százalék Kínához, 12 százalék pedig Magyarországhoz.

23 Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy a nemzeti büszkeségre úgy is tekinthetünk, mint aminek csak egyik, „kimeneti” oldala a büszkeségérzet megléte/megjelenése, másik oldalán (a „bemeneti”) találhatjuk ennek „politikai termelését” mint a nacionalizmus megnyilvánulását. Ilyen értelemben a nemzeti identitások konstitúciója legalábbis egyik fontos összetevője a nemzeti tudat kialakításának és fenntartásának. Azt feltételezzük ugyanakkor, hogy a büszkeség „megalapozottsága” és „normaszerűsége” nem – de legalábbis nem szükségszerűen – függ a mindenkor eltek által generált azonosulási lehetőségektől; például a kevés objektív elemre épített nemzeti büszkeség nemcsak a „felülről előírt” nemzeti érzület tartalmatlan megnyilvánulásának tekinthető, hanem a kollektív emlékezet töredezettségének, a közönség múltképehez hozzátartozó felejtésnek is tulajdonítható. Assmann (2013) szerint a kollektív felejtés már az ókori magaskultúrák társadalmi számára is olyan kihívást jelentett, ami az integráció ellenében hatott – ez pedig, tehetjük hozzá, már a mai értelemben vett nemzetek létrejötté előtt is olyan természetes mozgatórugóként szolgált, ami szinte magától értetődően indította be a megőrzés technikáit és a múlttal való kollektív azonosulást „becsatornázó” folyamatokat.

24 A kutatás során 1153 főt kérdeztek meg.

25 Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé az összes szempont tárgyalását, ezért itt a téma szempontjából nagyobb jelentőséggel bíró tényezőket vizsgáljuk meg, kizárólag azokat, melyek büszkeségre adhatnak okot.

3. ábra: „Arra kérem, válasszon ki egyet a kilenc ország közül, amelyre a leginkább jellemző az adott jelenség, tulajdonság!” – Magyarországot jelölők aránya, százalékban kifejezve

A büszkeség témájához indirekt módon, de a nemzeti identitás aktuális kérdéseire közvetlenül is kapcsolódó kutatási eredményeket közölt a Pew Research Center (2017), amely vizsgálat adatait 2016 tavaszán tizennégy országban, köztük Magyarországon vették fel. Elemzésük apropóját a nemzetközi migráció akkori fokozódása adta, a részt vevő országok lakosságát pedig arról kérdezték, hogy a nyelvtudás, a születés helye, a szokások és hagyományok, illetőleg a vallás mennyiben tekinthető meghatározónak az adott országhoz, nemzethez tartozás, a nemzeti identitás szempontjából. Magyarország mindegyik vizsgált vonatkozásban azok közé az országok közé tartozik, ahol a lakosság viszonylag nagy arányban gondolja nagyon fontosnak az adott tényezőt a közösséghez tartozást illetően. A tíz európai ország lakosai közül a magyarok szemében számítanak legtöbbit a szokások és a hagyományok (68 százalék jelölte meg a négyfokú skála legmagasabb értékét), valamint a születés helye (52 százalék szerint nagyon fontos), de a nyelvtudás (81 százalék szerint nagyon fontos) és a vallás (29 százalék a vonatkozó arányszám) tekintetében is a harmadik, illetve negyedik helyet foglalja el Magyarország. Bár a kontinens egyes országaiban igen eltérők a vélemények a nemzeti identitás szempontjából fontos tényezőket illetően, az egyértelműen látható, hogy a nyelvtudás alapvető jelentőségű. A Pew Research Center elemzése arra is rávilágított, hogy összefüggés van egyfelől a feltárt attitűdök, másfelől pedig az életkor, illetőleg a politikai beállítódás között – jellemzően az idősebbek és a magukat jobboldalinak tartók vélik fontosnak az egyes kritériumokat a közösséghez tartozás tekintetében.

A korábbi kvantitatív kutatások sorbavételének zárásaként érdemesnek tartjuk megemlíteni a Trianon100 reprezentatív kutatást (MTA – Lendület Trianon 100 Kutatócsoport 2020). A felmérés elsősorban ismeretekre, a magyar történelem jellem-

zőinek megítélésére és konkrét tényekre vonatkozott, de feltételezzük, hogy a magyar történelemtől való vélekedés valamilyen mértékben meghatározhatja a nemzethez kapcsolódó érzéseket, így a büszkeséget is. A kutatás főbb eredményei szerint a magyarok jelentős része – bár fordulatosnak, ám egyúttal – tragikusnak tartja a magyar történelem alakulását. A nemzeti büszkeség vizsgálata szempontjából az egyik legérdekesebb kérdés, hogy kik azok, akik dicsőségesnek tartják a történelmet – ez a csoport a válaszadók 60 százalékát teszi ki, ők azok, akik feltételezhetően büszkeségről számolnának be hasonló kérdés esetén. Érdekes adalék még, hogy a válaszadók 84 százaléka szerint „magyar az, akinek fáj Trianon”.²⁶ Feltételezzük, hogy az e kijelentéssel való ekkora mértékű egyetértésnek szerepe lehet a magyarságról, magyar nemzetről való gondolkodásmódban is, tehát oka vagy gátló tényezője lehet a büszkeség érzésének.²⁷

A nemzeti identitás és büszkeség vizsgálatának megtalálhatjuk a szakirodalomban kvalitatív kutatásmódszertanra épülő példáját is. Berger Ágnes (2005) hazánk Európai Unióhoz való csatlakozásának tükrében elemezte a nemzeti identitástudatot, melyhez tíz magyarországi, multinacionális cégnél dolgozó vezetővel készült interjút használt fel. Tanulmányában többek között rámutatott két visszatérő narratívára: egyfelől a kérdezettek büszkék a magyar nemzet *ellenállóképességére és szívósságára*, egy másik tipikus megközelítés szerint pedig az ország *kivételesnek ítélt szellemi tőkéjére, tehetségére* hivatkoznak (Berger 2005: 119). A szerző – Halbwachs nyomán – a kollektív emlékezet fogalmára vezeti vissza az interjús beszélgetésekben közölt vonatkozó információkat: *„a kollektív emlékezet egyfajta természetes áramlatként jön létre: csak olyan események, tapasztalatok maradhatnak meg benne, amelyek a csoport számára elegendő szimbolikus jelentőséggel bírnak ahhoz, hogy a nemzet tudatában elevenen tovább éljenek.”* (Berger 2005: 117). Ez egyúttal a jelen tanulmányban részletesen elemzett, nyitott kérdésre kapott válaszok, „szövegtöredékek” társadalmi vetületben való értelmezhetősége mellett is szól.

Az általunk vizsgált területnek könyvtárnyi előzménye van, akár a büszkeség, akár a nemzet, akár az identitás fogalmának nyomvonalán indulunk el – ezek legalább vázlatos ismertetését szükségesnek éreztük annak érdekében, hogy a kérdéskör különféle vetületei megfelelően tág értelmezési kontextust adjanak. Tudományos szempontból is gazdagon kutatott területről beszélhetünk, tehát jogosan merülhet föl a kérdés: mi újat tudunk mondani a jelen tanulmányban közzétett elemzésben? A kérdőívben feltett kérdés (*„Ön szerint magyarként mire lehet büszke az ember?”*) lehetőséget ad közvetlenül annak megválaszolására: *mik lehetnek egy*

26 Ez a kvantitatív adat némiképp ellentmondani látszik annak az általános percepciónak, hogy Trianon megítélése, az eseményhez való viszonyulás megosztó kérdés a magyar társadalomban. Ennek kapcsán felvethető, hogy a nyilvános diskurzusok mennyiben tekinthetők megbízhatónak a tekintetben, hogy egy közösség gondolat- és érzésvilágában mi számít az egymás iránti szolidaritás alapjának.

27 Ernest Renan (1995) szerint a közös szenvedés a közös örömnél is erősebb kapocs a nemzetek életében. Mint fogalmaz, *„nemzeti emlékeinkben a gyász becsebb, mint a győzelem, mivelhogy kötelességeinkre figyelmeztet, közös erőfeszítésre ösztönöz”* (Renan 1995: 185). Az empirikus kutatás eredményei azt is kifejezhetik, amire Renan is utal, miszerint büszkeségre nem pusztán a múlt dicső pillanatai, de a sebek jelentette „megpróbáltatás” szintén alapot adhat – Máté-Tóth András (2015) a kollektív identitások sebzettségét különösen jellemzőnek tartja a kelet-közép-európai régió országaira.

egészséges nemzeti identitás, egy megfelelő mértékű nemzeti érzület építőkövei, a magyarok közösségével való azonosulás melletti legitim, morálisan elfogadható érvelések alappillérei – elsősorban a társadalom tagjai, nem pedig a kutatók értékrendje, előítéletei szerint. Eredményeink módszertani érdekességét pedig az adja, hogy kvalitatív szemléletben megfogalmazott (nyitott) kérdés nyomán előállított kvantitatív (országosan reprezentatív) adatok vegyes módszertannal történt elemzésén (kutatói trianguláció²⁸ során kategorizált válaszok többváltozós statisztikai eljárásokkal történt vizsgálatán) alapulnak.

A nemzeti büszkeség építőkövei a magyar társadalomban

1. A nemzeti büszkeség lehetséges forrásainak kutatásáról

A jelen tanulmányban bemutatott eredmények részletes ismertetésével vállalt célnk, hogy a nemzeti büszkeséggel kapcsolatos gazdag elméleti munkák és áttekinthető jellegű összehasonlításra alkalmas nemzetközi kutatások által megrajzolt képet kiegészítsük. A saját nemzettel és országgal kapcsolatos büszkeség mérésére a fentiekhez hasonló, zárt kérdéseken alapuló módszerek használata bevettnek számít. A hagyományos kvantitatív kutatások azonban – kiváltképpen a kategóriák előre megadott volta miatt – jelentős információvesztéssel járhatnak, a nemzeti büszkeség témája pedig számos árnyalatnyi különbséget hordozhat magában. Éppen ezért egy – a korábbiaktól eltérő – módszert választottunk a nemzeti büszkeség feltérképezésére, amit az alábbiakban ismertetünk, egyúttal pedig röviden bemutatjuk az elemzés alapjául szolgáló adatforrás előállításának körülményeit.

A magyarországi felnőtt lakosság körében végzett reprezentatív adatfelvétel²⁹ során a kérdezőbiztosok számítógéppel támogatott személyes kérdés („CAPI”)³⁰ keretei között ezer embert kérdeztek meg. A kérdőívben a magyar történelem megítélésére és a nemzeti büszkeség elemeire vonatkozó kérdések közvetlenül a történelem iránti általános érdeklődést és a történelmi ismeretekkel való rendelkezés általános és személyes vonatkozásainak percepcióját mérő bevezető kérdésblokk után következtek – így potenciálisan csak viszonylag kevés tényező befolyásolta az általunk elemzett, központi kérdésekre történő válaszadást (a kérdéssor következő témablokkjai már kifejezetten a kommunista korszakkal voltak kapcsolatosak, a kérdőívet pedig szociodemográfiai ismervekre, életmódra és értékrendre vonatkozó kérdések zárták).

28 A trianguláció elvének alkalmazási lehetőségeiről és a fogalom megalkotásának háttéréről bővebben értekezett Szokolcsy Ágnes (2004: 245).

29 Nem, korcsoport és a lakhely településtípusa szerint, a Központi Statisztikai Hivatal 2016. évi kis népszámlálásának adatai alapján (a mintavétel során keletkező kisebb eltéréseket nem, korcsoport, településtípus és legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint, iteratív súlyozással korrigáltuk).

30 Computer Assisted Personal Interviewing.

2. Az empirikus elemzés eredményei

Jelen fejezetben bemutatjuk, hogy a magyar társadalom tagjainak nemzeti identitása milyen építőkövekből áll, ezeknek milyen „típusai” azonosíthatók, illetve hogy választásaik eltérő kombinációi alapján milyen különféle csoportok határozhatók meg – valamint hogy ezeknek a klasztereknek milyen szociodemográfiai, értékrendbeli jellemzői vannak, nem utolsósorban pedig a magyar történelem domináns megítélését illetően milyen percepciókkal rendelkeznek.

A nemzeti büszkeség elemei és kategóriái

A nemzeti büszkeség feltérképezésére a következő kérdést használtuk fel: „*Ön szerint ma magyarként mi töltheti el büszkeséggel az embert?*” Minden kérdezett legfeljebb három – saját szavaival megfogalmazott – választ adhatott a kérdésre, így összesen mintegy háromezer válasz elemzésére került sor. Az elemzés során elsőként a hiányos, nem értelmezhető és nem releváns válaszokat azonosítottuk,³¹ ami alapján elmondható, hogy mindösszesen a kérdezettek 84,2 százaléka mondott legalább egy értelmezhető dolgot, amire a magyarok büszkék lehetnek. A fennmaradó 15,8 százalék körében szignifikánsan felülreprezentáltak a fiatalok (18–29 évesek) és a vidéki városokban (de nem megyeszékhelyen) élők. Mindezek ellenére nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a nem, vagy nem értelmezhető módon válaszolók szerint nincs mire büszkének lenniük a magyaroknak, ám feltehetjük, hogy a fiatalabbak kevésbé tudnak azonosulni a jelen lévő identitáselemekkel, vagy elképzelhető, hogy egyszerűen nem igazán érdeklődnek a téma iránt. Ezzel szemben az, hogy valaki egy, kettő, három vagy több dologra is büszke, önmagában nagyobb érdeklődést feltételez. Az elemzés további szakaszaiban azon válaszadók (842 fő) eredményeivel dolgozunk tovább, akik említettek legalább egy büszkeségelemet. A kategorizálatlan, önálló büszkeségelemek meglehetősen heterogének voltak, ezenfelül – amennyiben egy válaszadó több dolgot is említett – többször előfordult, hogy egyes kérdezettek a három helyen három különböző kategóriába tartozó büszkeségelemet említettek meg (például nyertes csaták, kiváló költők és művészek egyazon kérdezett válasza). Emellett kevesebb volt az olyan válaszadó, akiknek a válasza egyazon kategóriába sorolhatók lettek volna. Az egyedi büszkeségelemeket több, egymástól – több tényező mentén – eltérő módon kategorizáltuk annak érdekében, hogy a lehető legkevesebb információvesztés mellett, a továbbiakban kvantitatív módon elemezhető adatokat kapjunk. A kategorizálás folyamata több lépcsőben, kutatói trianguláció alkalmazásával zajlott.³² Első lépésben a válaszok tisztítására került sor, ami önmagában egyfajta csoportosítási eljárás volt, ám itt még csak az egymáshoz nagyon ha-

31 Irrelevánsnak tekintettünk olyan válaszokat, mint például hogy „sok minden” vagy „ez így hülyeség”. Ezenfelül voltak, akik szerint nincs olyan, amire büszkék lehetünk (hiányos válasz), és természetesen voltak, akik nem tudtak/akartak válaszolni a feltett kérdésre.

32 A kódolási-kategorizálási eljárás során a megalapozott elmélet módszerének elveit követtük, folyamatosan finomítva az egyes elnevezéseket, amennyire lehetett, a szükségszerű absztrahálás során is ragaszkodva az eredeti szövegtörödékek nyelvi stílusához és/vagy denotatív jelentéséhez. A megalapozott elmélet módszerét Corbin és Strauss (2015) könyve részletesen ismerteti.

sonló válaszok kerültek egy kategóriába. Ebben a lépésben került például a „Balaton és környéke”, valamint a „Balaton” válasz egyaránt a „Balaton” gyűjtőfogalom alá. Így, az alapvető adattisztítást és minimális összevonásokat követően 271 egyedi, tisztított válaszról beszélhetünk, melyeket további kategóriákba soroltunk. Egyfelől háromszintű – az eltérő szinteken egyre kevesebb kategóriát tartalmazó, ezáltal egyre nagyobb fokú absztrakciót jelentő – tartalmi kategorizálást végeztünk, másfelől létrehoztunk egy úgynevezett formális kategóriarendszert is (amely a jelentések némiképp szükségszerűen szubjektív kategorizálása helyett a válaszok típusait olyan jellegzetességek alapján ragadta meg, mint hogy például személyt, eseményt stb. nevezett-e meg).³³

Az elemzést előkészítő csoportosítás szintjei a következők voltak: alapszintű, középszintű és felső szintű tartalmi kategóriák. A második lépésben létrehozott alapszintű kategóriákat inkább csak útmutatóként vettük figyelembe a későbbiekben, ezek még szorosan, közel azonos formában magukban hordozták a válaszadók említéseit, így ez a szint még 133 kategóriát tartalmazott. A tisztított büszkeségelemek és az alapszintű kategóriák figyelembevételével születtek meg harmadik lépésben a középszintű kategóriák, melyekből 41-et hoztunk létre, végül utolsó lépésként ezek összevonása révén alakult ki a 12, leginkább letisztult felső szintű kategória,³⁴ melyekre az elemzés további részeit építjük (2. táblázat). A kategóriák a következők: 1. *korábbi történelmi, politikai esemény, személy*, amibe minden 1945 előtti, az elnevezésben szereplő kategóriákba tartozó büszkeségelem beletartozik. 2. A *kultúra, művészet* kategóriába kerültek az írók, költők, zenszerzők, valamint a kultúrához köthető fogalmak, mint például a nóták, a színház és a kalocsai hímzés. 3. A *sport* kategóriába kerültek a sportolók, a sportcsapatok, illetve a hazai rendezésű sportesemények is, például az Aranycsapat, illetve a vizes világbajnokság is. 4. A következő kategória a *társadalmi csoportok*, ahová olyan – tovább nem konkretizált – említéseket soroltunk, amilyenek az ősök, a nők vagy a bányászok. Az 5. kategória a *tudomány, felfedezések és találmányok* nevet kapta, idekerültek a magyar feltalálók, valamint a hozzájuk köthető felfedezések, találmányok. 6. A *magyar termék* kategóriába a jellegzetes magyar ételek és italok – melyek önmagukban elemezhetetlen méretű csoportot képeztek volna –, valamint a forint és a Malév tartoznak. 7. Külön kategóriát hoztunk létre továbbá *1945 utáni történelmi, politikai esemény, személy* névvel, amibe olyan egyéni említések kerültek, mint az ezredév, a rendszerváltás, Kádár János és Gyurcsány Ferenc. A kategória egyes aktuálpolitikai elemeinek különválasztását megfontoltuk, ám ez esetben a két alkategória egyike sem rendelkezne megfelelő, elemzésre alkalmas elemszámmal, ezért döntöttünk az emergens kategória megtartása mellett. 8. A *nemzeti jelképek, szimbólumok* újabb kategóriát alkotnak, ahova a Himnusz, a

33 Ez utóbbi kategóriarendszert végül nem használtuk fel jelen elemzésünk során.

34 Az összes kategória említi / nem említi struktúrájú, tehát az összes (1000 fő) válaszadóra vetítve tartalmazza azokat, akik az adott kategóriába tartozó egyedi büszkeségelemet említették meg. Egy válaszadó adott esetben több mint három kategóriába is tartozhat, mivel a rögzítéseknél visszatérően előfordult, hogy egy válaszhelyen több dolgot is rögzítettek a kérdezőbiztosok – ezek között nem kívántunk utólag, önkényes módon szelektálni.

hungarikumok, a magyar zászló és a fentiekhez hasonló büszkeségelemek kerültek. 9. A *gazdaság* nevű kategóriába a turizmus egyes elemeit, illetve a gazdaság bizonyos ágazatait soroltuk. 10. Ezek mellett számos egyedi említés tartozik a *természeti és épített környezet, földrajzi helyek* nevű csoportba, ide került minden természeti képződmény, úgymint a Duna és a Badacsony, valamint az épített büszkeségelemek is, így a stadionok³⁵ vagy a fürdők. 11. Létrehoztunk egy csoportot, amelybe a *személyes tulajdonságok, értékek* kerültek, ide kifejezetten emberi, egyénekhez köthető jellemzőket soroltunk, amilyen a becsületesség, a vendégszeretet és a talpraesettség. 12. Végül utóbbihoz hasonlóan tulajdonságok kerültek a *nemzeti jellemvonások, általános értékek* nevű kategóriába, ám ide azokat a büszkeségelemeket soroltuk be, amelyek a nemzet összességére vonatkoztatva adhatnak okot büszkeségre – ide került például az erő, a kereszténység és az összetartás is. Az egyes kategóriákba tartozó egyedi elemek említési gyakorisága meglehetősen széles skálán mozgott, a legalacsonyabb számosságú kategória a *nemzeti jelképek, szimbólumok* csoportja volt, amelybe tartozó büszkeségelemet az összes válaszadó 1,4 százaléka említett meg, ezenfelül szintén kevesen (összesen 2 százalékban) említettek a *gazdaság* kategóriába tartozó elemeket. A vonatkozó csoportokat azonban mégis érdemes volt megtartani, mert az ezekben szereplő egyedi büszkeségelemek átsorolása nemkívánatos mértékben felhívítaná a további kategóriákat, amelyekben 4,5 és 25,3 százalék közötti arányban szerepelnek említések.

2. táblázat: A nemzeti büszkeség elemeinek klaszterelemzéséhez használt tizenkét kategóriája

Felső szintű kategóriák	Példák (egyedi büszkeségelemek)
Korábbi (1945 előtti) történelmi, politikai esemény, személy	<i>fekete sereg, pozsonyi csata, Kossuth Lajos beszéde</i>
Kultúra, művészet	<i>Arany János, néptánc, Koós János, kalocsai himzés</i>
Sport	<i>vizes világbajnokság, Aranycsapat, evezős sportok</i>
Társadalmi csoportok	<i>határon túli magyarok, királyok, bányászok</i>
Tudomány, felfedezések és találmányok	<i>C-vitamin, Puskás Tivadar, Nobel-díjasok</i>
Magyar termék	<i>forint, pálinka, gasztronómia, borok</i>
1945 utáni történelmi, politikai esemény, személy	<i>migrációs politika, rendszerváltás, Kádár János</i>
Nemzeti jelképek, szimbólumok	<i>Szent Korona, Himnusz, hungarikumok</i>
Gazdaság	<i>mezőgazdaság, turizmus</i>
Természeti és épített környezet, földrajzi helyek	<i>Balaton, Tokaj, Országház, Hortobágy, Budapest</i>
Személyes tulajdonságok, értékek	<i>tehetség, bátorság, vendégszeretet, dolgoosság</i>
Nemzeti jellemvonások, általános értékek	<i>szabadságszeretet, kereszténység, összetartás</i>

35 E tekintetben megemlítendő, hogy elemzésünk jellege nem ad lehetőséget az egyes említések esetleges ironikus színezetének ellenőrzésére.

A klaszterek kialakítása

A csoportosítást követően a tizenkét felső szintű kategórián klaszterelemzést végeztünk, amihez a McQueen-féle K-központú nem hierarchikus klaszterezési eljárást használtuk. Ezzel a módszerrel nagy klaszterszámú struktúrát alkottunk, ezt követően pedig a multidimenziós skálázási módszerrel (MDS-ALSCAL) megjelöltük a kapott klaszterek középpontját, ami láthatóvá teszi a súlypontokat és azok kapcsolódási rendszerét (Miskolczi–Kollár 2019: 104). Végül összevontuk az egymáshoz túlságosan közeli klasztereket, és az összevonásra kerülő klaszterek középpontjának átlagát használtuk a végül megmaradó klaszternél (az önmagában álló, összevonásra nem került klasztereknek pedig megtartottuk az eredeti értékét). Ezen módszerrel az egyes büszkeségelemek megléte vagy hiánya alapján a válaszadók négy csoportját hoztuk létre.

A klaszterek a következők:

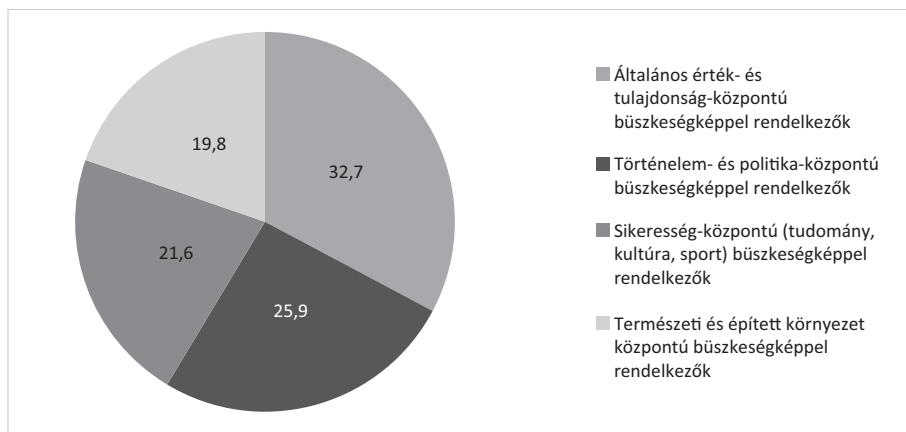
1. *Általános érték- és tulajdonság-központú büszkeséggel rendelkezők*
2. *Történelem- és politika-központú büszkeséggel rendelkezők*
3. *Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeséggel rendelkezők*
4. *Természeti és épített környezet központú büszkeséggel rendelkezők*

A válaszadók legnagyobb része (32,7 százalék) az első klaszterbe tartozik, 25,9 százalékuk a másodikba, 21,6 százalékuk a harmadikba, végül 19,8 százalékuk a negyedik klaszterbe sorolható (4. ábra). A létrejött csoportokat a klaszterképzőként használt változókkal összevetésre érdemesnek találtuk, mely alapján árnyaltabb képet kaphatunk az egyes klaszterek jellemzőiről. 1.) *Az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeséggel rendelkezők* egyáltalán nem említettek korábbi történelmi, politikai eseményt, személyt, sem természeti vagy épített környezeti elemet, földrajzi helyet, valamint elenyésző arányban (3 és 0,7 százalékban) említettek a kultúra, művészet vagy tudomány, felfedezések és találmányok kategóriák valamelyikébe sorolt büszkeségelemet. Ezzel szemben jelentős hányaduk említett személyes tulajdonságot, értéket (30,4 százalékuk), nemzeti jellemvonást, általános értéket (15,7 százalékuk), valamint 1945 utáni történelmi, politikai eseményt, személyt (12,7 százalékuk). 2.) *A történelem- és politika-központú büszkeséggel rendelkezők* mindegyike említett korábbi (1945 előtti) történelmi, politikai eseményt vagy személyt, valamint relatíve magas (15,1 százalékos) volt körükben az 1945 utáni történelmi, politikai eseményt, személyt említők aránya. 3.) *A harmadik klaszterbe tartozók, a sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeséggel rendelkezők* nagy arányban (53,3 százalékban) említettek kultúra, művészet kategóriába sorolt büszkeségelemet, valamint sporthoz köthető dolgot (35,7 százalékban), de legnagyobb arányban (81,9 százalékban) a tudomány, felfedezések és találmányok kategóriába tartozó említést tettek. 4.) *A természeti és épített környezet központú büszkeséggel rendelkező csoport* tagjai kivétel nélkül említettek valamilyen természeti vagy épített környezeti elemet, földrajzi helyet, ezenfelül magas (18,1 százalékos) említési arány jellemző a személyes

tulajdonságok, értékek kategóriára, valamint 16,3 százalékuk mondott olyan büszkeségelemet, ami a tudományok, felfedezések, találmányok kategóriába került, 17,4 százalékuk pedig valamilyen sporthoz köthető dolgot (is) említett.

A nemzeti büszkeség szempontjából legmeghatározóbb, tehát a társadalom relatív többsége által képviselt megközelítés az, amelyben legfeljebb néhány karakterisztikus vagy annak vélt jegy alapozza meg az érzelmi azonosulást. A magyarok jelentős része (abszolút többsége) emellett tárgyi, illetőleg egyéni vagy közösségi teljesítmények konkrétumaiban is fogódzókat talál, ki-ki a maga értékrendje alapján előnyben részesítve egyik vagy másik típust.

4. ábra: A nemzeti büszkeség klasztereinek megoszlása a magyar társadalomban (százalék, n=842)

A csoportok szociodemográfiai jellemzői

Az egyes klaszterek demográfiai jellemzőit vizsgálva jól látható, hogy egyes csoportok összetétele kisebb vagy nagyobb mértékben eltér a többitől (3. táblázat). Az *általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép* csoportba tartozók körében a nemek aránya hozzávetőlegesen megegyezik a magyar társadalomra jellemző megoszlással, míg némileg alacsonyabban képzettebbek, mintha a minta egészét vizsgálnánk. Az összes csoport közül itt vannak legnagyobb arányban az alapfokú végzettséggel rendelkezők, és legkisebb arányban a felsőfokú végzettségűek. A csoport büszkeségeleit, valamint szociodemográfiai jellemzőit ismerve arra következtethetünk, hogy a klaszterben az érintett kérdések iránt kevésbé érdeklődők, valamint némileg hiányos ismeretekkel rendelkezők vannak, amiről nem állapítható meg egyértelműen, hogy milyen ok-okozati kapcsolatban állnak egymással. A második klaszterben (*történelem- és politika-központú büszkeségkép*), felülreprezentáltak a férfiak és az idősebb korosztályba tartozók, de összességében jelentős eltérés nem tapasztalható a teljes minta iskolai végzettségbeli és településtípusok szerinti értékeitől. A *sikeresség-központú (tudomány,*

sport, kultúra) büszkeségképpel rendelkezők körében 36,3 százalékban vannak a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, ami 14,2 százalékponttal haladja meg az össztársadalmi arányt. Ezzel összhangban az alapfokú végzettségűek alulreprezentáltak ebben a csoportban. Emellett a településtípus kapcsán tapasztaltunk nagyobb mértékű eltéréseket, melyek alapján elmondható, hogy a budapestiek, a községben és tanyán élők nagyobb arányban, míg az egyéb városban élők jóval kisebb arányban vannak jelen ebben a csoportban, mint a minta egészében. Végül a negyedik klaszterről (*természeti és épített környezet központú büszkeségkép*) elmondható, hogy azonkívül, hogy némileg fiatalabbak, arányai nem térnek el jelentős mértékben a teljes minta arányaitól.

3. táblázat: Az egyes klaszterek szociodemográfiai jellemzői (százalék)

		Általános érték- és tulajdonlás-központú büszkeségkép	Történelem- és politika-központú büszkeségkép	Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép	Természeti és épített környezet központú büszkeségkép	Megoszlás a teljes mintában (n=842)
Nem	Férfi	44,4	51,6	44,5	47,0	46,8
	Nő	55,6	48,4	55,5	53,0	53,2
Életkor	18–29 évesek	13,1	12,4	21,9	19,9	16,2
	30–39 évesek	19,3	17,9	12,6	18,1	17,2
	40–49 évesek	19,3	16,5	16,9	19,3	18,1
	50–59 évesek	13,9	17,4	13,1	16,3	15,1
	60+ évesek	34,3	35,4	35,5	26,5	33,4
Iskolai végzettség	Alapfokú	32,1	24,8	11,5	21,1	23,6
	Középfokú (érettségi nélkül)	22,4	19,3	19,2	24,7	21,4
	Középfokú (érettségivel)	32,5	32,6	33,0	34,3	33,0
	Felsőfokú	13,0	23,4	36,3	19,9	22,1
Településtípus	Budapest	14,9	17,1	25,3	15,7	17,8
	Megyeszékhely	17,8	20,7	18,7	15,1	18,2
	Egyéb város	36,6	36,4	19,8	39,8	33,5
	Község, tanya	30,8	25,8	36,3	29,5	30,4

A klaszterek és az értékorientációk összefüggései

Az egyes klaszterekbe tartozók értékorientációinak tesztelésére hat értékpárt használtunk fel (4. táblázat), amelyeket a csoportok mentén aggregáltunk. Az értékpárok a skála két oldalán helyezkedtek el, és 1–7 értéket³⁶ vehettek fel. A hat értékpár közül háromról kijelenthető, hogy nem bírnak differenciáló hatással, ilyen a bízom a jövőben – félek a jövőtől páros, amely minden csoportban 3,2 és 3,3 közötti értékeket vesz fel. A liberális – konzervatív opposzió között szintén nincsenek jelentős különbségek az egyes büszkeségklaszterek között, ahogy a kockázatkerülő – vállalkozó kedvű értékpár sem vesz fel egymástól jelentősen eltérő értékeket az egyes

36 Minden feltüntetett értékpár esetében az előbbi szerepelt 1-es, utóbbi pedig 7-es értékekkel.

klasztercsoportoknál. Érdekesebb talán, hogy a baloldali – jobboldali értékpár némileg eltérő átlaggal rendelkezik az egyes csoportokban. A teljes minta átlaga 4,3 volt, ami alapján véve jobboldaliságot jelent, ennél a *történelem- és politika-központú büszkeségkép* klaszterébe tartozók értéke némileg magasabb (4,6), ami azt jelenti, hogy azok, akik ebbe a csoportba tartozó egyedi büszkeségelemet említettek meg, valamelyest nagyobb mértékben rendelkeznek jobboldali értékekkel, mint a másik három csoportba tartozók. Ezzel szemben az átlagnál alacsonyabb értéket vesz fel a *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép* csoportja, melynek átlaga 4,0, tehát – bár „összességében” ők is a skála jobb oldalára tették magukat – ők tartanak leginkább középre. Érdekes tehát, hogy ez a csoport középen helyezkedik el, míg minden más klaszter a középértékhez közelebb foglal helyet. Emellett érdekes különbségek tapasztalhatók a büszkeségklaszterek között a mérsékelt – radikális³⁷ skálán felvett értékek kapcsán is. A teljes minta átlagánál (2,8) nagyobb értékről (3,1) számolhatunk be a *történelem- és politika-központú büszkeségkép* csoport esetén, míg mind a három további klaszter ennél kisebb értékeket vesz fel. Leginkább mérsékeltnek a *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép* csoportjába tartozók tartják magukat, ami összhangban van – az előbb kifejtett – középen állással is. Végül talán a legérdekesebb eredmény a nemzetben gondolkodó – emberiségben gondolkodó értékpár kapcsán tapasztalható, ahol szintén a *történelem- és politika-központú büszkeségkép* klaszter emelkedik ki és vesz fel az átlagtól (4,0) legnagyobb mértékben eltérő értéket (3,7), ami azt jelenti, hogy ebben a csoportban jellemző leginkább a nemzetben gondolkodás, tehát akik valamilyen történelmi vagy politikai eseményt, személyt említettek, azok a leginkább nemzeti érzelműek (és fordítva). Összességében az értékpárok vizsgálata alapján elmondható, hogy az egyes csoportok közül kettő jellemzően az osztársadalmi átlag környékén szóródik, míg a másik kettő pozitív vagy negatív irányba tér el az átlagtól. A *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel* rendelkező válaszadók az itt vizsgált értékeik alapján mérsékeltőbbek, és hozzájuk állnak legközelebb a baloldali értékek, mint amilyenek az emberiségben gondolkodás is tekinthető. A *történelem- és politika-központú büszkeségképpel* rendelkezők ezzel szemben a leginkább jobboldaliak, és rájuk jellemző leginkább a nemzeti keretekben való gondolkodás is.

37 Itt érdemes figyelembe venni, hogy olyan értékpárról beszélünk, melynek egyik eleme eleve értéktelített lehet a válaszadók számára, így elképzelhető, hogy ha radikálisnak is tartják magukat, nem feltétlenül jelölik szívesen ezt a lehetőséget.

4. táblázat: „Kérem, jellemezze Önmagát a tulajdonságpárok segítségével!” – átlagértékek

1-es érték	Általános érték- és tulajdonság-központú büszkeség-kép	Történelem- és politika-központú büszkeség-kép	Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeség-kép	Természeti és épített környezet központú büszkeség-kép	Átlag az elemzett mintában (n=842)	7-es érték
Bízom a jövőben	3,3	3,3	3,2	3,2	3,3	Félek a jövőtől
Liberális	4,2	4,1	4,0	4,0	4,1	Konzervatív
Baloldali	4,2	4,6	4,0	4,2	4,3	Jobboldali
Mérsékelt	2,8	3,1	2,6	2,7	2,8	Radikális
Kockázatkerülő	3,6	3,6	3,9	3,6	3,7	Vállalkozókedvű
Nemzetben gondolkodó	4,0	3,7	4,2	4,0	4,0	Emberiségben gondolkodó

A különféle „büszkeségklaszterek” és történelemképek összevetése

Végül a büszkeségklasztereket összevetettük az egyes történelemképekkel, amiről – a büszkeséghez hasonlóan – távolító módon (nem közvetlenül a személyes véleményt alapul véve) kérdeztük a válaszadókat: „*Ön szerint milyennek látják ma a magyarok a saját történelmüket?*” A különböző csoportok között az egyes válaszlehetőségek mentén jelentős és kevésbé jelentős eltérések tapasztalhatók (5. táblázat). Viszonylag kis mértékűek az eltérések a büszkeségklaszterek között azok arányában, akik szerint a magyarok tragikusnak tartják a történelmüket. Az elemzett mintában 17,1 százalékot tesz ki ez a csoport, amitől az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségképpel rendelkezők csoportja tér el nagyobb mértékben, rajtuk kívül pedig a sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel rendelkezők térnek még el valamelyest, körükben 14,1 százalék a vonatkozó arány. Jelentősebb eltérések láthatók a történelmet dicsőösésnek tartók számában, az elemzett mintában 15,6 százalék azok aránya, akik így vélekednek. A történelem- és politika-központú büszkeségképpel rendelkező kérdezettek körében ugyanez az arány 28,4 százalékos, míg az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségképpel rendelkezőknél 12,4, a sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel rendelkező klaszterénél 10,2, a természeti és épített környezet központú büszkeségképpel rendelkező válaszadók csoportjánál pedig 9,3 százalék. Ezek az eredmények jól illeszkednek a korábban bemutatottakhoz, hiszen a nagyobb mértékben jobboldali értékkörbe tartozók énképének adott esetben szerves része lehet az erősebb nemzet tudat és a pozitívabb nemzetkép is. A történelmet sikeresnek (az elemzett mintában 20,7 százalék), illetve sikertelennek tartók (az elemzett mintában 19 százalék) hasonló arányban vannak minden büszkeségcsoportban, viszont újabb érdekesség, hogy jelentős különbségek tapasztalhatók a csoportok között azok arányában, akik szerint a magyarokat nem érdekli a történelmük (az elemzett minta 15,8 százaléka). A történelem- és politika-központú büszkeségkép nevű klaszterbe tartozók mindösszesen 9,1 százaléka, míg az általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép csoportjába tartozók 17,4 százaléka gondolja, hogy a magyarokat nem érdekli

a saját történelmük – előbbi eredmény illeszkedik az imént kifejtett magyarázathoz, míg utóbbi háttérben elképzelhető, hogy az *általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép* csoportjába tartozók tárgyalt téma iránti érdektelensége áll. Kiemelkedő még a hasonló társadalmi történelemképet említők aránya a *sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel* rendelkezők között, a büszkeségelemeknél sok esetben konkrét személyeket is említő csoportba tartozók 20,3 százaléka vélekedik úgy, hogy a magyarokat jellemzően nem érdekli a történelmük. Az elemzett minta további 11,8 százaléka szerint a magyarok nem ismerik a történelmüket, amihez képest a *természeti és épített környezet központú büszkeségképpel* rendelkezők (15,9 százalék), valamint a *történelem- és politika-központú büszkeségképpel* rendelkezők (7,7 százalék) klasztere tér el leginkább.

5. táblázat: A társadalmi történelemkép-percepciók egyes büszkeségklasztereken belüli aránya (százalék)

„Ön szerint milyennek látják ma a magyarok saját történelmüket?”	Általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségkép	Történelem- és politika-központú büszkeségkép	Sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségkép	Természeti és épített környezet központú büszkeségkép	Megoszlás az elemzett mintában (n=842)
Tragikusnak	21,5	15,4	14,1	15,9	17,1
Dicsőségesnek	12,4	28,4	10,2	9,3	15,6
Sikertelennek	17,8	19,7	20,3	18,5	19,0
Sikeresnek	19,4	19,7	21,5	23,2	20,7
Nem érdekli őket	17,4	9,1	20,3	17,2	15,8
Nem ismerik	11,6	7,7	13,6	15,9	11,8

Összegzés és következtetések

A büszkeség megalapozottsága természeténél fogva olyan terület, ami társas viszonyok között – magára az adott vonatkoztatási csoportra értve – nem kérdőjelezhető meg a hovatarozás szempontjából. Ugyanakkor a büszkeségérzet indokolt mértéke, illetve kifejezési módja értelemszerűen mindig is az adott csoport közös elbeszélésmódjának függvénye lesz. Ez az identitásküzdelmek értékvitáinak szimbolikus harcmezőin kap(hat) értelmet, komplex társadalmi kommunikációs folyamatok eredményeként. Elemzésünk révén ehhez a közös értelmezési kísérlethez kívántunk hozzájárulni a társadalomtudományos kutatások eszköztára adta lehetőségekkel. Korábbi empirikus elemzésekből tudtuk, hogy hazánkban a nemzeti hovatarozással összefüggésben érzett büszkeség mértéke *nem kiemelkedő* (ugyanakkor más, leginkább elméleti orientációjú kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy az identitáskérdések feltétele legalább bő egy évszázada hangsúlyosan jelen van). A vizsgálati eredmények fényében a társadalomkutatók arra jutottak, hogy a magyarok nemzeti érzése az elméleti szakirodalomban megfogalmazott ideáltípusok közül a *kultúr-nemzeti*

felfogáshoz áll közelebb (szemben a politikai hangsúlyú nemzetfelfogással), ami több-kevésbé egybevág a térség más országaiban tapasztaltakkal és a nemzeti lét kereteinek történeti előzményeivel. A posztszocialista országokhoz hasonlóan Magyarországon is – immár hagyományosnak mondhatóan – különös súlyt kap az egyes életszférák között a *sport*, de közismert, hogy nagyra értékeljük gazdag *történelmi múltunkat*, illetve leginkább annak „*régmúltta*” való részét, és kicsit a sajátunknak érezzük honfitársaink *tudományos és kulturális sikereiben testet öltő tehetségét* is.

Mindenképpen fontosnak érezzük hangsúlyozni, hogy a nemzeti büszkeség kérdése rendkívül *sokféleképpen operacionalizálható*, ebből fakadóan pedig az egyes kutatási eredmények mindig csupán részleges betekintést engednek egy adott társadalom tagjainak adott kérdésben képviselt beállítódásaira és viselkedésére. A büszkeség *mértékének* mérésére ugyan bizonyos fokig megfelelők lehetnek a zárt kérdések, ugyanakkor még a jelen tanulmányban tárgyaltakhoz hasonló, nyitott kérdezésmódok sem képesek visszaadni mindazt a bizonytalanságot és külső-belső vívódást, ami az egyén számára a *mindennapok szintjén* a nemzeti identitás megéléséhez és kifejezéséhez kapcsolódhat. Azt is érdemes kiemelni, hogy a nemzeti büszkeség érzete, megélése eltérő hangsúllyal kötődhet az egyes idődimenziókhoz, mindez pedig – analitikus szempontból – külön kezelendő attól a kérdéstől, hogy maga a büszkeségérzet mennyire tekinthető gyengének vagy éppen erősnek.

Eredményeink alapján néhány további elméleti és gyakorlati megállapítással tudunk hozzájárulni a nemzeti büszkeség eleddig is gazdag diskurzusához. Az indukzív logika alapján felvett és meghatározott egyedi büszkeségelemek köre azt jelzi, hogy napjaink magyar társadalmában a nemzeti büszkeségérzetre alapot adó tényezők helyel-közzel megfeleltethetők a nemzetközi összehasonlító felmérések zárt kérdései által szabott kategóriáknak. Az ISSP vonatkozó kérdéssorának tételei közül viszont néhány egyáltalán nem releváns a hazai viszonyok között. Egyértelműen idesorolható a *különböző társadalmi csoportokat érintő méltányos bánásmód*, valamint a *társadalombiztosítási rendszer* miatti büszkeség. Emellett a zárt kérdések megfogalmazásainak hangsúlyai viszonylag kevésbé illeszkednek válaszadóink spontán megnyilatkozásaihoz az alábbiaknál: *fegyveres erők* (ehelyett inkább történelmi távlatú katonai sikereket említenek), *gazdasági területen elért eredmények* (a kérdezettek kevésbé hangsúlyozzák a magyar termékek sikereinek gazdasági, mint a kulturális vetületét, jelentőségét), *politikai befolyás a világon* (szintén inkább történelmi léptékekben vett jelentőség hangsúlyozásában ölt testet), *a demokrácia működése* (első sorban a rendszerváltás révén jelenik meg, vagyis mint a demokrácia létrejöttének, nem pedig kifejezetten a működésének, színvonalának az értékelése). Megfontolandónak tartjuk továbbá – legalábbis magyarországi kutatásokban – zárt kérdéseknél a tanulmányban közölt klaszterelemzés alapját képező tizenkét kategória³⁸ nyomán

38 A tizenkét kategória: a) korábbi (1945 előtti) történelmi, politikai esemény, személy; b) 1945 utáni történelmi, politikai esemény, személy; c) kultúra, művészet; d) tudomány, felfedezések és találmányok; e) sport; f) gazdaság; g) magyar termék; h) nemzeti jelképek, szimbólumok; i) nemzeti jellemvonások, általános értékek; j) személyes tulajdonságok, értékek; k) társadalmi csoportok; l) természeti és épített környezet, földrajzi helyek.

alkotott alkérdések, szempontok használatát, melyek tükrözik a magyar társadalom spontán válaszait a nemzeti büszkeség kérdéskörét illetően.

A válaszok kategorizálása nyomán négy klasztercsoportot sikerült kialakítani, melyek szociodemográfiai és értékrendi változókkal való összevetése nyomán megállapítható, hogy a magyar társadalomban *viszonylagos konszenzus uralkodik a tekintetben, hogy magyarként milyen büszkeségérzetre jogosító építőkövek felhasználásával alkotható erkölcsileg elfogadható nemzeti identitás*. Habár vannak kisebb hangsúlyeltolódások az egyes büszkeségképek között, az azokkal rendelkezők csoportjait szociológiai ismérvek mentén nem választják el egymástól mély törésvonalak. A természeti és épített környezet nagyra értékelése tekinthető e szempont szerint leginkább közös nevezőnek. Megfigyelhető továbbá, hogy az általános értékek és tulajdonságok említése kismértékben összefüggeni látszik az alacsonyabb iskolai végzettséggel. Az általánosságok helyett jellemzően a több konkrétumot megnevezők további két csoportja (a történelem- és politika-központú büszkeségképpel rendelkezők, valamint az azt tudományos, kulturális és sportsikerekre építők) között fedezhető fel még valamelyest nagyobb különbözőség, mely részben értékrendi alapú. Míg a hatalmi szempontok alapján levezethető presztízssre alapozó előbbi csoport tagjai inkább vidéken élnek, jobboldaliak és nemzetben gondolkodnak, valamint jellemzően dicsőségesnek látják a magyar történelmet, addig az egyes társadalmi alrendszerekben, sajátos racionalitással rendelkező szférákban elért egyéni teljesítményeket kiemelő utóbbi csoport tagjaira inkább az jellemző, hogy magas iskolai végzettséggel rendelkeznek és fővárosiak, valamint magukat mérsékeltnek, politikai értelemben is középre húzónak tartják, illetőleg társas gondolkodásuk kereteit a magyarországi átlaghoz képest inkább az emberiség, mint a nemzet szintje jelöli ki.

Az adatok által kirajzolt mintázatokat összességében úgy értékelhetjük, hogy *viszonylag jól körülhatárolható azon asszociációs tényezők köre, amelyekből a társadalom tagjai szerint a nemzeti büszkeségérzet legitim módon táplálkozhat* – erre utal, hogy háromezer válaszlehetőség alapján még úgy is csupán 271 egyedi választ kaptunk, hogy az egy helyen több elemet is említők válaszait mind figyelembe vettük. Mindent erősíti, hogy ezen építőkövek viszonylag könnyen kategorizálhatók – ami alapján azt mondhatjuk, hogy a közgondolkodásban kiemelt jelentőségű *az ország mint hely* (és annak természeti, valamint épített értékei), *a történelmi események* (és az azokban tükröződő hatalmi presztízss), *a kiemelkedő személyiségek teljesítményei*, illetőleg bizonyos közmegegyezés szerint „birtokolt” *karakterisztikus jegyek, tulajdonságok, értékek*. A megkérdezettek válaszai jelzik továbbá azt is, hogy a mintegy „mitikus” *távlatokban lévő múlt* (jellemzően történelmi vonatkozásaival) és a „félmúlt” *eredményei* (a sport, a tudományok és a kultúra szféráiban) kettősséget alkotnak, melyek értelmezhetők akár a nemzeti büszkeség két meghatározó, egymást erősítő bástyájaként, de az értékelések és értékrendek közötti törésvonalak leképződéseként is.

A *társadalmi szolidaritás* szempontjából továbbá két problémapontot azonosíthatunk. Az egyik, hogy bizonyos mértékig a nemzettel való pozitív irányú azonosulás

tekintetében is megfigyelhetők – részben értékrendi szempontok szerinti – hangsúlyeltolódások. Főként a tudományban, sportban, kultúrában mutatott sikerre összpontosító és a történelmi, politikai nagyságot kiemelő két csoport között mutatkoznak eltérések – előbbiek értékrendjük szerint az átlagnál inkább mérsékeltek, baloldaliak és emberiségben gondolkodnak, utóbbiak pedig jellemzően jobboldaliak, valamivel radikálisabbnak tartják magukat és nemzeti keretekben gondolkodnak. A másik, a szolidaritás szempontjából potenciálisan problematikus pont pedig, hogy a válaszdási hajlandóság egyszerű hiánya mellett bizonyos fokú „gyökértelenség-re” és érdektelenségre is utalhat az, hogy a társadalom 15,8 százaléka (jellemzően a 18–29 éves korosztályba tartozók és a megyeszékhelynél kisebb városban élők) nem tudott vagy nem akart említeni egyetlen, nemzeti büszkeségérzetre feljogosító tényezőt sem.

Kutatásunk alapján felmerül továbbá a „statikus” és a „cselekvő” identitásformák közötti különbség. A vizsgálatból mintha olyan kép bontakozna ki, hogy a magyar nemzeti büszkeséget formáló hatóerők közül a félmúlt emlékei alapján a jelen időre vonatkoztatva hiányozna a tartós bizalom a közös politikai cselekvésre. Ez hosszú távon – közös érdek híján – akár a nemzet megmaradására nézve is felvethet kérdéseket.

The building blocks of national pride.

National identity and representation of history in Hungarian society

Abstract: National identity has been a major theme in recent decades, engaging participants in both social science and public discourses. In our study, we want to get an idea of what potential “elements of pride” appear in the minds of the members of Hungarian society. The analysis is a novelty in that it relies on nationally representative data, but at the same time provides an opportunity to map people’s opinions on the topic through an open-ended questioning technique and the inductive logic of processing. By comparing the four characteristic groups of pride created in the cluster analysis with other socio-demographic and value-based variables, we also want to answer questions such as how uniform or heterogeneous public perceptions of national sources of pride are and whether heterogeneous up in this regard.

Keywords: national pride, history, identity, collective memory, cluster analysis

Irodalom

- Anderson, B. (1989): Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. *Janus*, 6 (1): 3–12.
- Antalóczy, T. – Füstös, L. – Hankiss, E. (2008): Emberi magatartás és értékrend. Elektronikus adatbázis. In Antalóczy, T. – Hankiss, E. – Füstös, L. – Kapitány, Á. – Kapitány, G. (2012): *Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Kutatási gyűjtemény. MTA – NKA – MEH. <http://dx.doi.org/10.17203/KDK127>
- Arisztotelész (1997): *Nikomakhoszi etika*. Fordította: Szabó Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó.

- Assmann, J. (2013): *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó – C. H. Beck.
- Berger, Á. (2005): Magyar nemzeti identitástudat az EU-csatlakozás tükrében. Multinacionális cégek munkatársaival készített interjúkon alapuló kvalitatív elemzés. *Regio*, 16 (1): 114–126.
<http://epa.niif.hu/00000/00036/00057/pdf/114-126.pdf> (utolsó letöltés: 2020. 02. 19.).
- Brubaker, R. (1996): Ártalmas állítások: mítoszok és tévképzetek a nacionalizmuskutatásban. *Beszélő*, 1 (7): 26–41.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/artalmas-allitasok> (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Brubaker, R. – Cooper, F. (2000): Beyond „Identity”. *Theory and Society*, 29 (1): 1–47.
- Calhoun, C. (2009): Nacionalizmus és etnicitás. *Magyar Kisebbség*, 14 (3–4): 137–173.
http://epa.oszk.hu/02100/02169/00037/pdf/2009_3-4_07_137-173_calhoun.pdf (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Corbin, J. – Strauss, A. (2015): *A kvalitatív kutatás alapjai. A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. Budapest: L’Harmattan – Semmelweis Egyetem EKK MHI – SAGE Publications.
- Csányi, V. (2002): Az egyszemélyes csoportok és a globalizáció. *Magyar tudomány*, 47 (6): 762–774. http://epa.oszk.hu/00700/00775/00043/pdf/EPA00691_magyar_tudomany_2002-06_762-774.pdf (utolsó letöltés: 2020. 02. 18.).
- Csepeli, Gy. – Örkény, A. (1998): Nemzetek a lelkekben. Nemzeti identitás a világ 23 országában. *Kritika*, 27 (9): 3–6. http://www.csepeli.hu/pub/1999/csepeli_orkeny_kritika_1999_9.pdf (utolsó letöltés: 2020. 02. 18.).
- Csepeli, Gy. – Örkény, A. – Székelyi, M. – Poór, J. (2004): Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón. In Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. – Vukovich, Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 471–483. Elérhető az interneten: <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a815.pdf> (utolsó letöltés: 2020.02.19.).
- Dieckhoff, A. (2004): Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In Kántor, Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 298–314.
- EVS (2020): *European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). ZA7500 Data file Version 3.0.0*. Cologne: GESIS Data Archive.
<https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=7500&db=e&doi=10.4232/1.13314> (utolsó letöltés: 2020. 02. 14.). <https://doi.org/10.4232/1.13511>
- Fabrykant, M. – Magun, V. (2015): Grounded and Normative Dimensions of National Pride in Comparative Perspective. Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 62/SOC/2015. *SSRN Electronic Journal*. <https://www.hse.ru/data/2015/04/28/1098372529/62SOC2015.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 01. 09.).
<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2599967>
- Gyáni, G. (2012): A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria*, 50 (1–2): 41–50. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/295824/>

- Studia%20Litteraria%202012-1-2%20Eml%C3%A9kezhelyek-42-51.pdf?sequence=1 (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Hroch, M. (2004): A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In Kántor, Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 230–247.
- Hunyady, Gy. (2005): A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák. In Hitseker, M. – Szilágyi, Zs. (szerk.): *Mindentudás egyeteme. 4. kötet*. Budapest: Kossuth Kiadó, 127–148. oldal. <https://core.ac.uk/download/pdf/35135882.pdf> (utolsó letöltés: 2020. 02. 18.).
- ISSP Research Group (2015): *International Social Survey Programme: National Identity III – ISSP 2013. ZA5950 Data file Version 2.0.0*. Cologne: GESIS Data Archive. <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=5950&db=e&doi=10.4232/1.12312> (utolsó letöltés: 2020. 02. 24.). <https://doi.org/10.4232/1.12312>
- Kálvin János Kiadó (é. n.): *Református Biblia*. Budapest: Kálvin János Kiadó. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/BibliaKalvinJ-reformatus-biblia-kalvin-janos-kiado-1/> (utolsó letöltés: 2020. 09. 04.).
- Kutatópont (2013): *Magyar Ifjúság, 2012. Adatbázis*. Budapest: Kutatópont.
- Kutatópont (2018): *Magyar Ifjúság Kutatás, 2016. Adatbázis*. Budapest: Kutatópont.
- Máté-Tóth, A. (2015): Sebzett identitás Kelet-Közép-Európában. *Vigilia*, 80 (6): 409–415. https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2015_06_facsimile.pdf#page=11 (utolsó letöltés: 2021. 04. 28.).
- Meitinger, K. (2018): What does the general national pride item measure? Insights from web probing. *International Journal of Comparative Sociology*, 59: 428–450. <https://doi.org/10.1177/0020715218805793>
- Miller-Idriss, C. – Rothenberg, B. (2012): Ambivalence, pride and shame: conceptualisations of German nationhood. *Nations and Nationalism*, 18 (1): 132–135. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00498.x>
- Miskolczi, B. – Kollár, D. (2019): Az elvándorlás motivációi a felsőoktatásban és a szakkollégiumokban. In Feledy, B. (szerk.): *Mit adtak nekünk a szakkollégiumok? II. A szakkollégisták közéleti szerepvállalása, kiválósága, szubjektív életminősége, valamint a végzettek szakterületi illeszkedése és az elvándorlás fő motivációi*. Szeged: Társadalmi Reflexió Intézet, 99–119. https://socialreflection.org/wp-content/uploads/2018/07/TRI-tanulmánykotet_II-2019-webes-boritoval.pdf (utolsó letöltés: 2020. 02. 24.).
- Morrison, M. – Tay, L. – Diener, E. (2011): Subjective Well-Being and National Satisfaction: Findings From a Worldwide Survey. *Psychological Science*, 22 (2): 166–171. <https://doi.org/10.1177%2F0956797610396224>
- MTA – Lendület Trianon 100 Kutatócsoport (2020): *Trianon a hazai közvélemény szemében*. http://trianon100.hu/attachment/0003/2255_trianon_lakossagi_survey_elemzes_final_honlapra.pdf (utolsó letöltés: 2021. 04. 26.).

- Nora, P. (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14 (3): 3–16. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Nora, P. (2010): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pew Research Center (2017): *What It Takes to Truly Be 'One of Us'. In U.S., Canada, Europe, Australia and Japan, publics say language matters more to national identity than birthplace*. Pew Research Center, February. <https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2017/02/Pew-Research-Center-National-Identity-Report-FINAL-February-1-2017.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 01. 06.).
- Renan, E. (1995): Mi a nemzet? In Bretter, Z. – Deák, Á. (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 171–187. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf642.pdf (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Schütz, A. – Luckmann, T. (1984): Az életvilág struktúrái. In Hernádi, M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 269–321.
- Scruton, R. (2005): *A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány*. Budapest: Helikon Kiadó Kft.
- Seton-Watson, H. (1977): *Nations and States*. London: Westview Press.
- Smith, A. D. (2004): A nacionalizmus és a történészek. In Kántor, Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel, 21–44.
- Spahiu, A. (2017): „How Patriotic Are Albanians? The Comparative Study of Patriotic Attitudes in Albania and the Albanian Diaspora”. Master’s Theses. 251. Elérhető az interneten: <https://repository.usfca.edu/thes/251> (utolsó letöltés: 2020.05.29.).
- Stachel, P. (2007): Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio*, 18 (4): 3–33. <http://efolyoirat.oszk.hu/00000/00036/00068/pdf/003-033.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 04. 27.).
- Szokolszky, Á. (2004): *Kutatómunka a pszichológiában*. Budapest: Osiris Kiadó. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_kutatomunka_a_pszichologiaban/index.html (utolsó letöltés: 2020. 02. 19.).
- Tangney, J. P. – Tracy, J. L. (2012): Self-conscious emotions. In Leary, M. – Tangney, J. P. (szerk.): *Handbook of Self and Identity (2nd ed.)*. New York: The Guilford Press, 446–478.
- Taylor, C. (1989): *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tracy, J. L. – Robins, R. W. (2007): Self-Conscious Emotions: Where Self and Emotions Meet. In Sedikides, C. – Spencer, S. J. (szerk.): *The Self*. New York: Psychological Press, 187–209.
- Weber, M. (2009): *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest: Helikon Kiadó.